

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Emil Arif oğlu Hüseynov**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi SOCAR-ını “Neftqazelmitədqıqatlayihə” İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Rəsmi opponentlər:

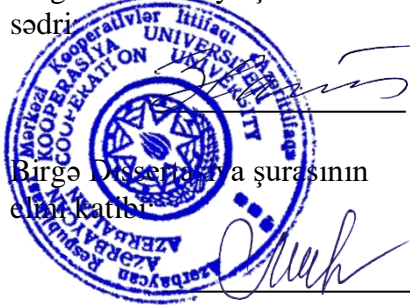
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Elşən Mahmud oğlu Hacızadə

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nərminə Həmid qızı Abbasova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavid Əliyar oğlu Bədəlov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya şurası

Birgə Dissertasiya şurasının
sədri

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Birgə Dissertasiya şurasının
elmi katibi

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi
İslam Hacı oğlu İbrahimov

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin enerji ehtiyatları onun siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin və dirçəlişinin qarantıdır. Enerji resurslarının çeşidində isə xam nef və qaz hakim mövqə tutur və hələ xeyli müddət belə olacağı şübhəsizdir. Ulu Tanrı Azərbaycana böyük mineral sərvətlər bəxş edib. Bu gün Azərbaycan dünyanın zəngin neft-qaz resurslarına malik olan regionları sırasına daxildir. Azərbaycan iqtisadiyyatı qloballaşan dünya iqtisadiyyatına, ilk növbədə özünün neft-qaz amili hesabına qoşulur. Tarixi təcrübə göstərir ki, ölkənin neft və qaz layihələri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və özəl sahənin, eləcə də uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təməlinin qoyulması üçün müstəsna rol oynayır.

Ölkədə milli maraqlara hədəflənən tədbirlər sırasında təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ətraf mühitin qorunması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, enerji təhlükəsizliyi, mövcud potensiallardan səmərəli istifadə, neft-qaz sənayesində korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi kimi amillər mühüm yer tutur. Ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz gəlirlərindən asılılığı danılmaz bir faktdır. Belə ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 50 %-dən çoxu neft-qaz sektorunun hesabına təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fikrincə desək: *“Biz neft əmilindən, sadəcə olaraq, çox məharətlə istifadə etməliyik və edirik ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı hərtərəfli inkişaf etsin və gələcək nəsillərimiz neft əmilindən asılı olmasın”*.¹ Cənab Prezidentin bu fikri və yuxarıda sadalananlar ölkənin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində neft-qaz əmilindən istifadənin istiqamətlərinin elmi araşdırma predmetinə daxil edilməsinin aktuallığını əks etdirir. “Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə (2016) və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Prioritetləri”ndə (2021) qeyd edildiyi kimi davamlı inkişafın təmin edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi üçün neft-

¹ İlham Əliyev, “İnkişaf-məqsədimizdir”, 9-cu kitab, Azərənəşr, Bakı, 2012, s.181

qaz sənayesində innovativ dəyişikliklər edilməlidir. Ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafının müasir dünya iqtisadiyyatının əsas problemləri ilə (qloballaşma, demoqrafik, resurs, maliyyə, texnoloji, ekoloji) bilavasitə bağlılığı nəzərdən keçirilməlidir.

Beynəlxalq bazarlarda əlverişsiz şəraitin yarandığı zaman dövlət tərəfindən milli iqtisadiyyatın, o cümlədən neft-qaz sektorunun dəstəklənməsi kontekstində bir sıra təsirli tədbirlər həyata keçirməlidir. Bu tədbirlər sırasında investisiya və innovasiya sferasında biznes təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, rəqəmsallaşma, həmçinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlər mühüm yer tutmalıdır. Onların içərisində neftin və qazın maya dəyərinin aşağı salınması, qeyri-isehsal və idarəetmə xərclərinin optimallaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, beynəlxalq bazarlarda Azərbaycanın enerji sisteminin mövqeyinin dayanıqlılığı, bütünlükdə neft-qaz sektorunun ölkənin iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və davamlı inkişafında rolunun daha da möhkəmləndirilməsi kimi tədbirlər daima həllini gözləyən problemlər sırasındadır və dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığına dəlalət edir.

Neft-qaz sənayesinin inkişafı və onunla əlaqədar təşkilati-iqtisadi və sosial problemlər, bu sahənin ətraf mühitə təsiri, qeyri-neft sektorunun inkişafında rolu, sahənin investisiya cəlbediciliyi, innovasiya aktivliyi və digər problemlər, Azərbaycan alimləri tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan neftçilərinin bir neçə nəslinin əməyi nəticəsində ölkə ərazisində və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda kəşf edilmiş zəngin neft və qaz yataqlarının mövcud olması, xalqımızın bugünkü və gələcək nəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir. Keçmişdə yaşamış və bu gün müasirlərimiz olan Azərbaycan alimləri, geoloqları, neftçiləri təbii sərvətlərimizin aşkar edilməsi üçün dəyərli işlər görərək, müstəqil Azərbaycanımızın davamlı inkişafının bu günü və sabahına zəmin yaratmışlar. Qeyd etdiyimiz kontekstdə respublikamızda neft və qaz sənayesinin geoloji, texniki və texnoloji problemləri Ə.Əlixanov, Ə.Əlizadə, Ə.Əmirov, M.İsgəndərov, Ş.Mehdiyev, S.Orucov, M.Abbasov, Q.Abbasov, A.Mirzəcanzadə, X.Yusifzadə, F.Salmanov, Seyid-Rza Kərimoğlu, A.Əlizadə, Ç.Sultanov, İ.Quliyev, F.Qədirov, F.İsmayılov və başqalarının elmi araşdırmalarında geniş

tədqiq edilmişdir.

Neft-qaz sənayesinin respublikanın sosial-iqtisadi həyatında rolu, onun idarə edilməsi, neft-qaz ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi aspektləri AMEA-nın həqiqi üzvləri Z.Səmədzadə, A.Nadirov, müxbir üzvləri Q.İmanov, A.Musayev, Ə.Nuriyev, iqtisad elmlər doktorları, şərqdə iqtisadiyyat sahəsində professor elmi adı alan ilk qadın Ə.Əlibəyova, professorlar; Ş.Səmədzadə, E.Quliyev, A.Ağayeva, İ.Aslanzadə, M.Ataşiyev, B.Ataşov, M.Əhmədov, T.Əliyev, N.Əliyev, R.Əliyev, E.Hacızadə, Y.Həsənli, A.Hüseynov, T.Hüseynov, R.İsgəndərov, Y.Kəlbiyev, Ş.Qafarov, S.Qasimov, M.Məmmədov, V.Novruzov, F.Rəhmanov, Q. Səfərov, G.Yüzbaşova və digər alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bu mövzuya aid nəzəri-metodoloji məsələlər, Rusiya və digər xarici ölkə tədqiqatçıları: L.Abalkin, H.Байбаков, К.Везулова, С.Богданчиков, А.Булатова, Н.Воронина, В.Глуценко, Ф.Дунаев, М.Кастельс, Е.Малышев, М.Портер, О.Черковец, А.Самир, N.Amstrup, M.Ayub, M. Friedman, D.Kim və başqaları tərəfindən tədqiq edilmiş və önəmli tövsiyələr verilmişdir.

Adları şəkilən alimlər tərəfindən tədqiq olunan problemlərin nəzəri, elmi-praktiki əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edilməlidir ki, qloballaşma şəraitində ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin və sahənin təsərrüfat subyektlərinin əvvəlki inkişaf dövründən bəri son dövrlərdə enerji təhlükəsizliyi, səmərəlilik və optimallaşdırma, biznesin dayanıqlılığı, rəqəmsallaşmaya əsaslanaraq, uzun müddətli dövr üçün fəaliyyət sahələri üzrə strateji prioritetləri, habelə Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafının möhkəmləndirilməsində SOCAR-ın fəaliyyət sahələrinin rolu və başlıca təsir istiqamətləri hələ xeyli müddət aktual problemlər kimi qalacaqdır. Bütün bunlar tədqiqat mövzusunun aktuallığını, seçilməsini, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesi və onun flaqmanı SOCAR-ın *axtarış və geoloji kəşfiyyat, neft və qaz hasilatı-apstrim* fəaliyyət sahəsidir.

Tədqiqatın predmetini isə ölkənin iqtisadi inkişafının güclü strateji amili hesab edilən neft-qaz sənayesinin inkişafı imkanları

istiqamətlərini müəyyən edən elmi araşdırmalar və mexanizmlər, üsul və vasitələr təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində sistemli və kompleks yanaşma, müqayisəli təhlil, analitik ümumiləşdirmə, modelləşmə, riyazi-statistik, qrafik, struktur-funksional və digər iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi neft-qaz sənayesinin ölkənin iqtisadi tərəqqisində rolunu kompleks göstəricilər və yanaşmalar əsasında tədqiq edərək, uzunmüddətli dövrdə strateji hədəflərin yerinə yetirilməsinə dəstək olacaq elmi və praktiki əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın mahiyyətini və nəzəri-metodoloji aspektlərini tədqiq etmək və Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının strukturunda neft-qaz sənayesinin rolunu araşdırmaq;
- dünya enerji resursları bazarında Azərbaycan Respublikasının mövqeyini təhlil etmək və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində çoxşaxəli əməkdaşlıq kontekstində ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının ixrac imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- neft-qaz sənayesinin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyat imkanlarının aşkara çıxarılması;
- neft-qaz sənayesinin ölkənin qeyri-neft sektoruna təsirinin riyazi-statistik modellər əsasında qiymətləndirilməsi;
- SOCAR-ın daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiq edilməsinin tədqiqi;
- Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafında əsas strateji məqsədlərin və başlıca prioritetlərin təsnifləşdirilməsi.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- qloballaşma şəraitində iqtisadi tərəqqinin təmin olunması üçün tədbirlər kompleksi və müvafiq fəaliyyət strategiyasına, qlobal iqtisadi

inkişafın mahiyyəti və onu şərtləndirən amillərə nəzəri-metodoloji baxışların nəzərdən keçirilməsi;

- Azərbaycanın dünya neft-qaz sənayesinin inkişafında yeri, neft-qaz sənayesinin inkişafının modelləri və onları fərqləndirən xüsusiyyətlərin araşdırılması;

- neft və qaz sənayesinin ölkəmizin iqtisadi inkişafında rolunun və neft-qaz hasilatının iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi;

- neft-qaz gəlirlərinin keyfiyyətli idarə edilməsi və istifadəsi imkanlarının müəyyən edilməsi;

- ölkənin iqtisadi tərəqqisinə təminat yaradan strategiyanın, sahə və ya müəssisələr çərçivəsində formalaşdırılması, onun obyektində dayanıqlı və innovativ fəaliyyətin, eləcə də rəqəmsallaşmanın həyata keçirilməsi istiqamətində mütərəqqi mexanizmlərin işlənilməsi;

- Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və enerji daşıyıcılarının hasilatının artırılması, neft-qaz satışından əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsinin iqtisadi təsirinin riyazi-statistik modellərlə qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır;

- müasir şəraitdə Azərbaycanın neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması zamanı rəqəmsallaşma, daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiq edilməsinin və qlobal sənaye kontekstində neft-qaz sənayesinin uzunmüddətli strateji inkişafının əsas prioritet istiqamətlərinin təsnifləşdirilməsinə zərurət vardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycanın tərəqqisinin yüksəldilməsində neft-qaz sənayesinin rolu kompleks şəkildə təhlil edilib qiymətləndirilərək, ölkədə neft-qaz sənayesinin müasirləşməsi və uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafının təmin edilməsinə hədəflənən başlıca istiqamətlər və mexanizmlər işlənilmişdir. Bu elmi yeniliklərə aiddir:

- Neft-qaz sənayesinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif tədqiqat metodlarını özündə birləşdirən və çoxsaylı amilləri nəzərə alan nəzəri-metodoloji baxışlar irəli sürülmüşdür.

- Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin dünya enerji resursları bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanları əsaslandırılmışdır;

– Sistemli yanaşma əsasında neft-qaz gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilən məbləği, əsas fondların dəyəri və insan inkişafı indeksi arasındakı asılılıqlar riyazi-statistik modellərlə işlənilmişdir;

– Rəqəmsallaşmanın kəşfiyyatdan tutmuş neftin satışınadək olan bütün həlqələrdə əksini tapması ideyası irəli sürülmüş, SOCAR-ın rəqəmsallaşma konsepsiyası kimi rəqəmsal transformasiya təşəbbüslərinə bənzər təməl dəstəkləyici təşəbbüslər olaraq strategiya, bacarıqlar və əməliyyat prioritetləri müəyyən edilmişdir;

– Neft-qaz sənayesində idarəetmə trendlərinin (funksional restrukturizasiya, çeviklik və s.) və qlobal iqtisadi böhranların təsirini nəzərə alaraq, daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinə əsaslanan “Azneft” İstehsalat Birliyi üçün yeni idarəetmə modeli təklif edilmişdir;

– Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, SOCAR-ın fəaliyyətinin ölkə daxilində əhatə dairəsinin geniş olmasını və hazırda ölkədən kənar da heç bir apstrim fəaliyyətinin mövcud olmamasını nəzərə alaraq, SOCAR-ın Şərqi Avropa, Xəzər regionu və Yaxın Şərq ölkələrində bu fəaliyyəti həyata keçirməklə uzunmüddətli genişlənmə imkanları verilmişdir;

– Uzunmüddətli dövr üçün SOCAR-ın strateji hədəfləri və onların prioritetləri təsnifləşdirilmiş, Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması təklif edilərək, sahənin dayanıqlı inkişafının əsas meyilləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, nəticələri, irəli sürülən təklif və tövsiyələri neft-qaz sənayesinin strateji inkişafının təmin olunmasında fərqli metodiki yanaşma kimi gələcək araşdırmaların zənginləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti, müvafiq sahə və dövlət proqramlarının, strategiya və konsepsiyalarının hazırlanmasında, idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsində, xərclərin idarə edilməsində, innovasiya yönümlü məhsulların istehsalının artırılmasında və rəqəmsallaşmanın təmin edilməsində töhvə verən alternativ mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat dövründə dissertasiya işinin mövzusu “Neftqazəlimtədqiqatlayihə” İnstitutunun elmi-tədqiqat

işlərinin ümumi istiqamətlərinə uyğun olmaqla, aktual problem kimi daim fəaliyyət göstərən elmi seminarlarda müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları 11 elmi əsərdə, o cümlədən 7 məqalə, 4 tezisi AAK-ın tövsiyə etdiyi nüfuzlu jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuşdur. Onların sırasında; “Neft-qaz strategiyası” və reallıqlar: Neft-qaz gəlirləri işğaldan azad olmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq işləri üçün təminatdır”, (Bakı, 2023), “Digitization in oil and gas companies in the industrial context”, International scientific and practical conference “Modern management and socio-economic aspects of the development of the state, regions and subjects management in conditions of transformation public administration”, (Odessa 2023), “Characteristics of modern globalization”, XV international scientific and practical conference of young scientists and educators “Current problems and perspectives of the development of accounting, analysis and control in the globalization of the economy, (Lutsk, 2023) adlı tezisləri və “Пути совершенствования инновационной деятельности нефтегазодобывающих предприятиях” (Баку, Scopus, 2021), “Innovative development of oil & gas industry: role of environmental taxation (Ukraine, WOS, 2021), “Neft-qaz sənayesində innovasiyalı inkişaf meylləri”, (Bakı, 2022), “Экономический эффект прямых иностранных инвестиций в нефтегазовый сектор Азербайджана”, (Баку, Scopus, 2023), “Daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiqi aspektləri”, (Bakı, 2023) və s. adlı məqalələri göstərmək olar.

Tədqiqat zamanı işlənib hazırlanmış metodiki yanaşmalar, alqoritmlər, prinsiplər, tədqiqatın nəticələri və formalaşdırılan əməli xarakterli tövsiyələr ADNSU-ya təqdim edilmiş, “Sənaye iqtisadiyyatı” və “Menecment” kafedralarında tədrisin magistr pilləsində “Neft-qazyataqlarının işlənməsinin iqtisadi problemləri”, “Biznesdə strateji idarəetmə”, “Sənayedə korporativ idarəetmə” və s. fənlərin tədrisində, elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsində, tədris-metodiki işlərin hazırlanmasında istifadə edilməsi üçün məqsədəuyğun hesab edilmişdir (12.01.2024 ci il tarixli 3-29-50/2-29/2024 sayılı akt).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: SOCAR-ın “Neftqazəlmütədqiqatlayihə” İnstitutu.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiyanın ümumi həcmi (275101 işarə) təşkil edir, o cümlədən, titul vərəqi və mündəricat (2557 işarə), giriş (13716 işarə), I fəsil (77053 işarə), II fəsil (52348 işarə), III fəsil (61266 işarə), nəticə (13595 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (20138 işarə). Qrafik, cədvəl, diaqram və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı nəzərə alınmadan dissertasiya işinin həcmi 220535 işarə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeşiyası və tətbiqi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin **“Neft-qaz sənayesində iqtisadi inkişafın tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri”** adlanan birinci fəslində qlobal inkişafın təmin olunmasının əsas prinsipləri, iqtisadi inkişafa təsir edən amillərin təsnifatı, ölkənin iqtisadi inkişafının digər üzvü hissələri ilə əlaqəsini şərtləndirən araşdırmalar öyrənilmişdir. Neft-qaz sənayesinin inkişafının mühüm nəzəri modelləri və onları fərqləndirən xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilərək sistemləşdirmişdir.

Aydındır ki, elmi tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları onun obyektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas parametrlərdir. Fikrimizcə, bu tədqiqatın bazasını təşkil edən həmin nəzəri və metodoloji prinsipləri, habelə konkret metodlar əsasında Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığına təsir göstərən əsas amilləri nəzərə alan işlək model hazırlamaqla, onun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək olar.

Yaxın gələcəkdə qloballaşma prosesi aşağıdakılarla xarakterizə olunacaqdır:

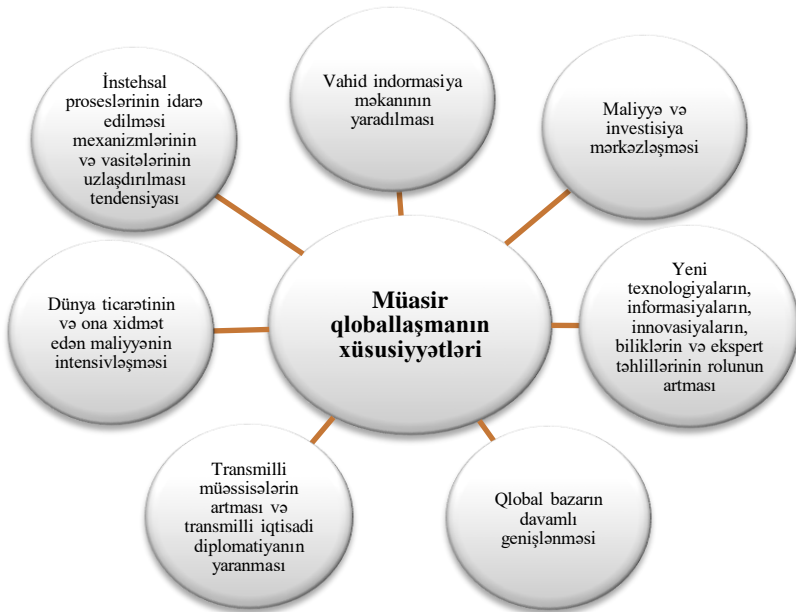
- iqtisadiyyatların iqtisadi və informasiya inkişafının inteqrasiyası, vahid informasiya və investisiya məkanının yaradılması;
- bazarların, bazar idarəetməsi stəmlərinin və istehsal sistemlərinin inteqrasiyası;

– informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının daha da inkişafı;

– etibarlı informasiya təminatına əsaslanan yeni investisiya texnologiyalarının yaradılması, investisiya qərarlarının beynəlxalq, regional və dövlətlərarası səviyyədə hüquqi tənzimlənməsi;

– həyatın və istehsalın bütün sahələrində yüksək texnologiyalardan istifadə edilməsi, insan fəaliyyətinin bütün növlərinin maddi-texniki bazasının köklü şəkildə yenidən təchiz edilməsini zəruri edəcək, bu da insanın həyat tərzində və düşüncələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

Əgər əvvəllər sahibkarlığın uğuru, daha çox klassik istehsal amillərindən asılı idisə, bu gün bu uğur, əsasən, həmin amillərin bilik elementləri ilə inteqrasiyası, maliyyə, informasiya və intellektual resursların kombinasiyalı uzlaşdırılması ilə müəyyən edilir və müasir qloballaşmanın əsas xarakterik xüsusiyyətlərini özündə etivə edir (Sxem 1).

Sxem 1. Müasir qloballaşmanın əsas xarakterik xüsusiyyətləri

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dünya neft-qaz sənayesinin inkişafının mühüm meyli bazarın qloballaşmasıdır. Qloballaşmanın ən mühüm nəticələrindən biri isə rəqabətin qlobal səviyyəyə daşmasıdır ki, bu da neft-qaz istehsalçısı olan ölkələrin enerji biznesinə inteqrasiyasını zəruri edir.

Akademik Ziyad Səmədzadə yazır ki, *“İyirminci əsrin sonlarında hazırlanmış neft strategiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın digər sahələrinin dirçəldilməsi üçün son dərəcə vacibdir. Təbii ki, bu asan proses deyil. Ancaq bir müddət əvvəl xarici iqtisadiyyat sahəsində atdığı hər addımı İttifaq hökuməti ilə əlaqələndirməli olan respublika indi həqiqətən müstəqildir. Qloballaşma baxımından diqqətəlayiq nəticələr verən strateji proqramlar həyata keçirir və bu prosesin idarə olunmasını addım-addım təkmilləşdirir”*.²

Azərbaycanda neft-qaz sənayesi dövlət mülkiyyətindədir. Odur ki, dövlət inzibati və fiskal tənzimləmə ilə neft-qaz sənayesinin fəaliyyəti üçün optimal şərait yaradılmasında yaxından iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) şaquli – inteqrallaşmış neft-qaz idarəetmə strukturu olmaqla, funksional blok və “strim”lərə bölünmüşdür. Daha doğrusu, fəaliyyətin müəyyən seqmentləri üçün ümumi funksional və istiqamətlənmə xarakterikdir və “quyudan benzin doldurma məntəqəsinə qədər” vahid istehsal-dəyər zəncirini formalaşdırır. Qeyd edək ki, neft və qaz şirkətlərinin dünyada qəbul olunmuş standart bölgü sxemi aşağıdakı kimidir:

- axtarış və geoloji kəşfiyyat, neft-qaz hasilatı - apstrim;
- karbohidrogenlərin nəqli, infrastrukturun bütövlüyü sistemi-midstrim;
- logistika, emal, ticarət, treyding - daunstrim.

Azərbaycan Respublikasında neft-qaz hasilatı tarixinin uzun bir müddəti və mərhələləri əhatə etməsinə baxmayaraq neft-qaz məhsullarının verimliyi perspektivləri, həmçinin karbohidrat ehtiyatlarının həcmi kifayət qədər yüksəkdir. Hesab edirik ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının qurudakı ərazilərdə neft-qaz hasilatının genişləndirilməsi, həmçinin yeni neft-qaz yataqlarının

² *Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası, Ekonomist, 2013, №5, s. 13.*

müəyyən edilməsi yüksək keyfiyyətli neft-qaz istehsalına təminat yarada bilər.

Azərbaycan dövlətinin müstəqillik tarixinin ən taleyüklü məsələsi, iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinin ən başlıca amili ölkənin zəngin təbii sərvətlərindən istifadəni müəyyən edən neft-qaz strategiyasıdır. Bu strategiyanın ana xəttini “Əsrin müqaviləsi” təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, 1994-cü ilin sentyabrın 20-də xarici neft şirkətlərinin “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının Xəzər dənizinin dərin sulu hissəsinin Hasilatın Pay Bölgüsü üzrə birgə işlənilməsi üçün Azərbaycanın ilk beynəlxalq neft sazişi – “Əsrin müqaviləsi” imzalanmış, xarici neft şirkətləri: BP (Böyük Britaniya), Amoco (ABŞ), LUKOİL (Rusiya), Pennzoil (ABŞ), Unocal (ABŞ), Statoil (Norveç), MC Dermott (ABŞ), Ramco (Böyük Britaniya), TPAO (Türkiyə), Delta-Hess (Səudiyyə Ərəbistanı) bu prosese cəlb edilmişdir. Sazişdə Azərbaycan hökumətini ARDNŞ təmsil edirdi. Yuxarıda adı çəkilən yataqlarda neft ehtiyatı 640 milyon ton, səmt qazı ehtiyatı 100 mld. kub metr, sərbəst qaz ehtiyatı isə 100-150 mld.kub mertdir ki, bu da dünya standartları üzrə nəhəng yataq hesab olunur. Göstərilən neft-qaz ehtiyatlarının 30 il ərzində istismarı üçün 7,4 milyard dollar məbləğində xarici investisiya cəlb etməklə maksimal neft hasilatının ildə 34-35 mln. ton səviyyəsində olacağı nəzərdə tutulmuşdu. Milli neft-qaz sektorunda özəl pay bölgüsündə əsas fəaliyyətlər Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən həyata keçirilir. Buraya adları yuxarıda göstərilən 7 ölkənin 11 iri neft şirkəti daxildi. ABƏŞ Böyük Britaniyanın «British Petroleum» neft şirkətinin (BP) operatorluğu ilə “Azəri-Çıraq-Günəşli” və «Şahdəniz» yataqlarında istismarı, habelə Bakı-Supsa, H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəmərləri kimi transmilli kommunikasiya xətlərində və digər infrastruktur obyektlərində müvafiq idarəetməni həyata keçirir.

Bundan başqa Xəzərin Azərbaycan sektorunda Abşeron və Ümid blokunda iri qaz yatağının kəşf edilməsi də ölkənin qaz potensialının artırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır və yeni geosiyasi öhdəliklərin yaranışına rəvac verir. Neft-qaz müqavilələrinin

imzalanması, neft-qaz boru kəmərlərinin diversifikasiyasının təmin edilməsi ilə birlikdə enerji təhlükəsizliyinin konseptual problemləri Azərbaycan Respublikasının neft-qaz strategiyasında da öz əksini tapmış və regionlaşma üçün bir baza təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin iqtisadi inkişafına təminat yaradan mövcud təşkilati-iqtisadi aspektlərinin təhlili”** adlanan ikinci fəslində Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və enerji daşıyıcılarının istehsal səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, Azərbaycanın yeni neft-qaz strategiyası: **“Əsrin müqaviləsi”**, onun əsaslarının yaradılması və mahiyyətinin təhlili, neft-qaz gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna iqtisadi təsirinə riyazi-statistik modellərlə qiymətləndirilməsi araşdırılmışdır. Bu məqsədlə neft-qaz sənayesinin vəziyyətini xarakterizə edən çoxsaylı statistik göstəricilərdən istifadə edərək müxtəlif istiqamətli və təyinatlı cədvəl, diaqrama və qrafiklər hazırlanmış, ümummillə lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən milli neft-qaz strategiyası əsasında yeni reallıqlara uyğun tədqiqat işləmələri yerinə yetirmişdir. Dünya neft və qaz hasilatının məbədi sayılan Azərbaycan artıq 30 ildir ki, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi sisteminə inteqrasiya olunaraq, onun tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq, dəniz və quru sahələri də daxil olmaqla ARDNŞ sisteminə məxsus 24 neft-qaz yatağında qabaqcıl texnika və texnologiyalara əsaslanan kompleks qazma işləri həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsində yeni neft-qaz quyularının mənimsənilməsi işi intensivləşir. Azərbaycanda 2000-2022-ci illərdə neft və qaz hasilatının dinamikasını əks etdirən məlumatlar 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, son illərdə neft hasilatında kəskin azalma, qaz hasilatında isə dinamik artım təmin edilmişdir. Ayrılıqda 2022-ci ildə, əvvəlki ilə nisbətən, 1934,0 min. ton az neft hasil edilərək, onun həcmi 32646 mln.tona düşmüşür. Bu dövrdə səmt qazının həcmi 512 mlyn.kub.m. artaraq 15,4 mlyd. kub. m təşkil etmişki, bu da hasil edilən tam həcmli qazın 33,0% - ni təşkil edir.

Cədvəl 1.**Azərbaycanın neft-qaz hasilatı dinamikası**

	İllər							2018-2022-ci illərdə artım (%-lə; dəfə)
	2000	2010	2018	2019	2020	2021	2022	
Neft (qaz kondensatı daxil olmaqla min ton)	14017	50838	38814	37501	34532	34580	32646	0,844
Ondan əmtəəlik	--	50692	38722	37452	34465	34513	32570	0,843
Qaz cəmi milyon. m ³	5642	26312	30490	26487	37140	43867	46737	1,634
Ondan əmtəəlik	--	16673	19207	24514	26487	32578	34956	1,922
Səmt qaz	2860	13943	14046	13578	28246	14912	15424	1,109
Ondan əmtəəlik	--	4798	3500	3241	28246	4332	4227	1,028
Təbii qaz	2783	12370	16444	22032	23908	28955	31313	2,131
Ondan əmtəəlik	--	11875	15707	21273	23161	28246	30729	2,183

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, DSK, Bakı, "Səda", 2023, s. 780, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı üçün optimal neft hasilatının ildə 30-35 mln.ton, qaz hasilatının isə 50-55 mlrd. kub. m. həcmində saxlanması xərclərin idarə edilməsi baxımından məqsədəuyğun olardı. Hasil olunacaq neftin 70-80%-nin, qazın isə - 50%-ə yaxınının xarici ölkə istehlakçılara satılması ölkəmizin qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində mövqeyinin qorunub saxlanılmasına imkan verəcəkdir. Bütünlükdə, 1994-2023-ci ərzində ARDNŞ və xarici neft şirkətləri arasında "Hasilatın Pay Bölgüsü" tipli 34 saziş imzalanmışdır. Fikrimizcə, əldə edilən nailiyyətləri yüksək qiymətləndirərək respublikamızın neft-qaz sənayesində çoxsaylı ehtiyat imkanlarından səmərəli istifadə etmək, neft-qaz hasilatını artırmaq, enerji təhlükəsizliyini davamlı təmin etmək, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanı genişləndirmək, sahənin ixrac potensialını artırmaq məqsədi ilə bir sıra yeni axtarış, kəşfiyyat, qazıma və istismar

işlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Dissertasiya işində bununla əlaqədar təkliflər irəli sürülmüşdür.

Araşdırmalar göstərir ki, respublika üzrə istismarda olmuş yataqlardan işlənmənin əvvəlindən istismarda olan bütün yataqlardan 2150,2 mln.ton neft-kondensat, 945,4 mlrd.m³ qaz, o cümlədən qurudakı yataqlardan 981,2 mln.ton neft-kondensat, 139,7 mlrd.m³ qaz, dəniz yataqlarından 1169 mln.ton neft-kondensat, 805,7 mlrd. m³ qaz hasil edilmişdir. ABƏŞ tərəfindən “AÇG” yatağından işlənmənin əvvəlindən, yəni 1997-ci ildən 546,4 mln.ton neft, 190,0 mlrd.m³ qaz, Şahdəniz yatağından isə 2006-cı ildən indiyədək 35,8 mln.ton kondensat və 157,5 mlrd. m³ qaz hasil edilmişdir (cədvəl 2).

Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən işlənmədə olan yataqlardan qaz hasilatının artırılması “AÇG”, “Şahdəniz” və “Ümid” yataqlarının işlənməsinin intensivləşdirilməsi hesabına həm ölkə daxili tələbat tam ödənilmiş, həm də Azərbaycan qaz ixracatçısı qismində fəaliyyətini genişləndirmişdir.

Bu fəsildə eyni zamanda keçmiş Sovetlər dövründə və müstəqillik illərində ölkəmizin neftqazçıxarma sahəsində aparılan struktur dəyişiklikləri və onun dövlətin iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi, “Əsrin müqaviləsi” bazasında yeni neft strategiyasının formalaşmasının sahənin inkişafına təsirinin təhlili, neft-qaz sənayesinin innovasiya və investisiya təminatının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin təhlili aparılmışdır.

Fikrimizcə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından keçən 30 il müddətində “Yeni Neft Strategiyası”nın uğurla həyata keçirilməsi günün reallığına çevrilmiş və əldə olunan uğurların bir qismini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarından iri sərmayələr cəlb etməklə Azərbaycanın dünya enerji bazarına sürətlə çıxışının təmin edilməsi. Ümumiyyətlə, “Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan indiyədək xarici neft şirkətləri tərəfindən Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə 100 milyard ABŞ dollarından çox məbləğdə investisiya qoyuluşu təmin edilmişdir ki, bu da respublikanın inkişafının mühüm amilidir;

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında “Azneft” İB və əməliyyat şirkətləri üzrə neft və qaz hasilatının natural ifadədə həcmi

		01.01.2020- ci il tarixə	01.01.2022- ci il tarixə	İşləmənin əvvəlindən	Dəyişmə tempi, %	Dəyişilmə (+,-)
Neft+kond. min ton						
ARDNŞ	dəniz	5976,8	6236,1	539699,2	104,34	+259,3
	Quru	133,1	360,2	333545,4	270,62	+227,10
	cəmi	6109,9	6596,3	873244,6	107,96	+486,40
MM+ƏŞ üzrə	dəniz	199,1	199,9	47038,0	100,4	0
	Quru	1098,3	1093,7	647680,4	99,58	-4,6
	cəmi	1297,4	1293,6	6694718,4	99,71	-3,8
AÇG	dəniz	23555,5	22505,0	546438,2	95,54	-1050,50
Şahdəniz	dəniz	3576,2	4177,0	35794,7	116,80	+600,80
Respublika üzrə	dəniz	33307,6	33117,9	1168970,1	99,43	-189,70
	Quru	1231,4	1453,7	981225,8	118,05	+222,30
	cəmi	34539,0	34571,9	2150195,9	100,1	+32,90
o cümlədən Ümid yatağı	dəniz	170,9	173,5	828,7	101,52	+2,60
Qaz mln.m³						
ARDNŞ	dəniz	5836,1	6340,9	294441,0	108,65	+504,80
	Quru	86,6	92,3	81824,1	106,58	+5,7
	cəmi	5922,7	6433,2	376265,1	108,62	+510,50
MM+ƏŞ üzrə	dəniz	1328,7	1338,3	163715,0	100,72	+9,6
	Quru	92,6	89,2	57838,1	96,30	-3,4
	cəmi	1421,3	1427,5	221553,1	100,44	+6,2
AÇG	dəniz	11708,8	13361,8	190024,1	114,10	+1653,00
Şahdəniz	dəniz	18088,1	22642,0	157534,0	125,20	+4553,90
Respublika üzrə	dəniz	36961,7	43683,0	805714,1	118,20	+6721,30
	Quru	179,2	181,5	139662,2	101,30	+2,30
	cəmi	37140,9	43864,5	945376,3	118,10	+6723,60
o cümlədən: Ümid yatağı	dəniz	1091,30	1115,00	5223,70	102,20	+23,70

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən SOCAR-ın 2020-2022-ci il üzrə illik hesabat materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

2. Azərbaycanın neft və qazının dünya bazarlarına sərbəst və sürətli çıxışı məqsədi ilə ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradılması;

3. Neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanması və artırılması, tərəqqi və iqtisadi inkişafın tələbləri nəzərə alınmaqla Azərbaycanın cari sosial ehtiyacları, eləcə də indiki nəsillər üçün istifadə edilməsi;

4. Azərbaycana Qərb texnika və texnologiyalarının axınının təmin edilməsi;

Hesab edirik ki, bütün bunlar Azərbaycana regionda təbii karbohidrogenlərin inkişafı və ixracı üzrə yeni beynəlxalq mərkəzə çevrilməyə, Qara dəniz-Xəzər hövzəsində əsas mövqə tutmağa, ən əsası isə möhtəşəm Şərqi-Qərb enerji dəhlizinin yaradılmasına imkan vermişdir.

Dissertasiya işi üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən neft-qaz və qeyri-neft-qaz sektorlarındakı əsas göstəricilər arasında, habelə insan inkişaf indeksinin neft-qaz satışından əldə olunmuş gəlirlərlə əlaqələri statistik məlumatlar əsasında ekonometrik metodlarla araşdırılmış və 3 ekonometrik model qurulmuşdur.

Birinci model neft-qaz sektorunda məhsul satışından əldə edilən gəlirlər ilə qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi arasındakı ekonometrik əlaqəni müəyyən edir. Modelin xüsusiyyəti aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(QNSI_MLM)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(NQSG_MLM)} + [\text{AR}(1)=C(3), \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="1995\ 2022"] \quad (1.1)$$

Tənliyin əmsalları qiymətləndirildikdən sonra tənlik aşağıdakı kimi konkretləşir:

$$\text{LOG(QNSI_MLM)} = 1.2732565685 + 0.691435857753*\text{LOG(NQSG_MLM)} + [\text{AR}(1)=0.729190595801, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="1995\ 2022"] \quad (1.2)$$

Bu regressiya tənliklərindəki LOG funksiyası natural loqarifmi, AR(k) qalıqların k-cı tərtib avtokorrelyasiyasını, C(i) isə i saylı əmsalı, ESTSMPL isə göstəricilər üçün baxılan illərin zaman diapozonunu, QNSİ-qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaları (mlyn.manatla),

NQSG neft- qaz satışından gəliri (mlyn.manatla) göstərir. Qeyd edək ki, log funksional formalı modellərdə izahedici dəyişənin əmsalı elastiklik əmsalını göstərir. Qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların dəyişməsi 89,39 % neft-qaz sektorunda məhsul satışının həcminin dəyişməsi ilə şərtlənmişdir (Adjusted R-squared=0,893896 olduğu üçün).

Qurulmuş modelin adekvatlığını təmin etmək üçün Qauss-Markov şərtləri adlanan şərtlərin ödənilməsi zəruridir. Bu şərtlər; a) model parametrlərə görə xətti; b) izaholunan göstəricinin qalıqları bir-birindən asılı; c) qalıqlar normal qanunla paylanmalıdır; d) qalıqların variyasiyası sabit ədədə bərabər, yəni homoskedastik olmalıdır; e) qalıq sırası stasionar olmalıdır. Ekonometrik nəzəriyyədə təsdiq olunub ki, bu şərtlər ödəniləndə qurulmuş model adekvat olur.

İkinci modeldə qeyri-neft sektorunda əsas fondların qeyri-neft sektoruna yatırılan investisiyalardan asılılığı araşdırılır. Modelin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(QNS_EF_MLM)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(QNSI_MLM}(-4)) + [\text{AR}(6)=C(3),\text{UNCOND,ESTSMPL}=\text{"2000 2022"}] \quad (2.1)$$

Bu regressiya tənliyinin əmsalları aşağıdakı kimi konkretləşir:

$$\text{LOG(QNS_EF_MLM)} = 6.47467481438 + 0.573507703506*\text{LOG(QNSI_MLM}(-4)) + [\text{AR}(6)=-0.784171855507,\text{UNCOND,ESTSMPL}=\text{"2000 2022"}] \quad (2.2)$$

Aydın olur ki, investisiyaların əsas fondlara keçməsi anında deyil müəyyən zaman ərzində tədricən baş verir. Onu da qeyd edək ki, tapılmış əmsal 0,01% əhəmiyyətlilik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir. Qurulmuş modelin adekvat olduğunu göstərmək üçün müvafiq testlər icra edilib.

Sonuncu 3-cü ekonometrik modeldə neft-qaz sektorunda məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin insan inkişaf indeksinə təsiri öyrənilir. Modelin xüsusiyyətləri belədir:

$$\text{HDI} = C(1) + C(2) * \text{LOG}(\text{NQSG_MLM}) + [\text{AR}(1)=C(3), \text{UNCOND, ESTSMPL}=\text{"1995 2020"}] \quad (3.1.)$$

Modelin məzmunundan görünür ki, reqressiya tənliyi əmsallara görə xəttidir, yəni Qaus-Markov şərtlərinin birincisi ödənilir. Model realizə edilib və reqressiya tənliyinin əmsalları tapılaraq aşağıdakı kimi konkretləşdirilib:

$$\text{HDI} = 0.447180109392 + 0.0267397024478 * \text{LOG}(\text{NQSG_MLM}) + [\text{AR}(1)=0.971350414309, \text{UNCOND, ESTSMPL}=\text{"1995 2020"}] \quad (3.2)$$

Qeyd edək ki, level-log funksional formalı modellərdə asılı dəyişənin əmsalının 100-ə hasili elastiklik əmsalını göstərir. Burada $100 * 0,026740\% \approx 2,67\%$ kimi hesablanır. HDİ göstəricisinin dəyişməsi 98,32% neft-qaz sektorunda məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin həcmninə dəyişməsi ilə şərtlənib. Qurulmuş 3-cü modelin də adekvat olduğu zəruri testlər vasitəsilə müəyyən edilmişdir.

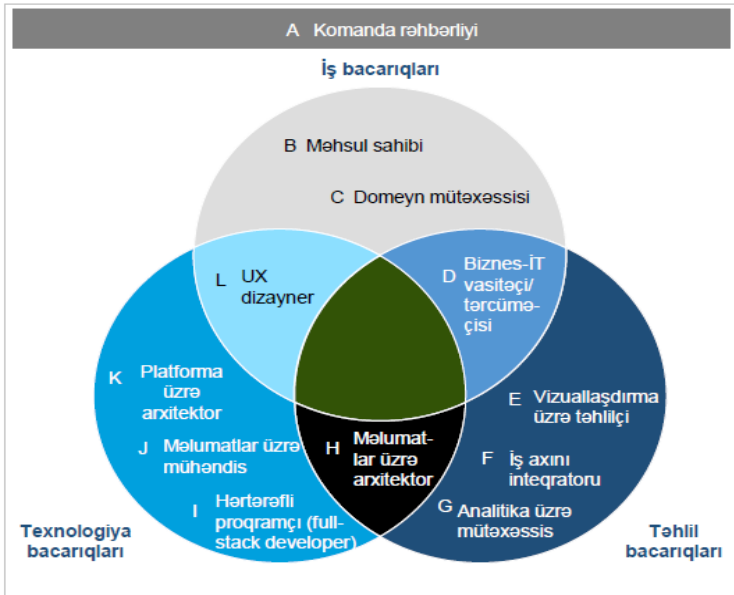
Beləliklə, qurulmuş hər bir model Eviews ekonometrik tətbiqi proqramlar paketində icra edilmişdir. Nəticədə, 1995-2022-ci illər üzrə Dövlət Statistika komitəsinin və SOCAR-ın rəsmi statistik məlumatlarının ekonometrik təhlili aparılaraq aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- 1) Neft-qaz sektorunda məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin 1% artması qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi, baxılan illər üzrə hər il orta hesabla 0,69% artmasını şərtləndirmişdir;
- 2) Qeyri-neft sektorunda yönəldilən investisiyaların həcmninə 1% artması 4 illik gecikmə ilə qeyri-neft sektorunda əsas fondların həcmi baxılan illər üzrə hər il orta hesabla 0,57% artırmışdır;
- 3) Neft-qaz sektorunda məhsul satışından əldə edilən gəlirlər 1% artanda Azərbaycan üzrə insan inkişaf indeksi baxılan illər üzrə hər il orta hesabla 2,67% artmışdır.

“Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın yeni neft-qaz strategiyasının reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri” adlanan üçüncü fəslə respublikada yeni qlobal çağırışlar və dərinləşən inteqrasiya münasibətləri şəraitində və resurslarından səmərəli istifadə

imkanları çərçivəsində neft-qaz sənayesinin inkişafının uzunmüddətli strategiyasının işlənməsi ilə bağlı tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir.

Araşdırmalar əsasında SOCAR-ın fəaliyyət sahələri olan apstrim və midstrimin strateji məqsədlərini təmin edilməsi və mexanizmlərinin təsnifatını əks etdirən prinsipal təkliflər hazırlanmış, neft-qaz sənayesinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alan iqtisadi inkişaf mexanizmlərinin təsnifat xarakteristikası verilmişdir. Burada həmçinin əvvəlki fəsillərdə aparılmış tədqiqatların məntiqi yekunu olaraq, qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində yeni üfiqlər-rəqəmsallaşma istiqamətləri, daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiqinin əsaslandırılması və qlobal sənaye kontekstində neft-qaz sənayesinin uzunmüddətli strateji inkişafının əsas istiqamətlərinin yeni modelləri işlənmiş və müvafiq istiqamətli nəticələr əldə edilmişdir. Bununla bağlı, bu fəsildə SOCAR-ın uzunmüddətli perspektivdə strateji inkişafını təmin edən kompleks tədbirlər sistemi təklif edilmişdir (Diaqram 1).

Diaqram 1. Çevik (Agile) inkişaf mühiti

Mənbə: Diaqram müəllif tərəfindən SOCAR-ın illik Davamlı İnkişaf hesabatları əsasında işlənmişdir

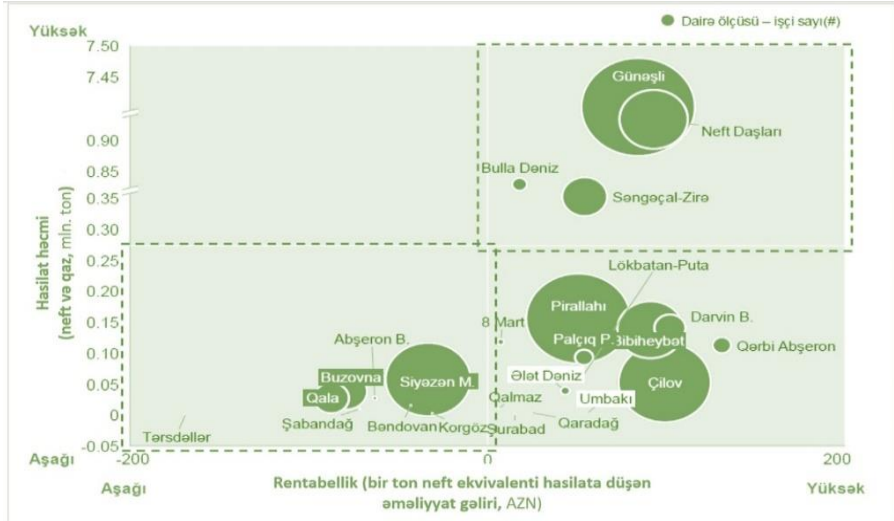
Bütün uğurlu rəqəmsal transformasiya təşəbbüsləri bənzər təməl dəstəkləyici tədbirlərə əsaslanır. Bu tədbirlər əsasən 3 əlamət – strategiya, bacarıqlar və əməliyyat modeli dəyişikliyi altında birləşə bilər. İlk olaraq, strateji yol xəritəsi hazırlanmalıdır ki, bunun çərçivəsində məram və təşkilati razılıq, fəaliyyətin prioritetləşdirilməsi və s. kimi tədbirlər icra edilməlidir. Hesab edirik ki, SOCAR-ın rəqəmsal transformasiya məqsədlərinə 3 mərhələli yol xəritəsi ilə nail olana bilər. Bu transformasiya altı kateqoriyada – strateji yol xəritəsi, insan resursları, çevik model, texnologiya, məlumatlar, qəbul etmə və miqyasın genişləndirilməsi üzrə həyata keçirilə bilər. Hazırda “Azneft” İB tərəfindən böyük və kiçik yataqlar, dənizdə və quruda olan yataqlar müxtəlif NQÇİ-lər tərəfindən, lakin bir mərkəzdən idarə olunur. Neft-qaz sənayesində son idarəetmə trendlərini (funksional restrukturizasiya, çeviklik və s.) və xüsusilə də son qlobal iqtisadi böhranın ortaya qoyduğu reallıqları nəzərə alaraq “Azneft” İB-nin idarəetmə modelini dəyişməyə ehtiyac vardır.

Fikirimizcə, ilkin olaraq bir-birindən ölçü və hasilat həcminə görə çox fərqlənən yataqları iki qrupa ayırmaqla “Azneft” İB-nin hazırkı əməliyyat sisteminə bəzi dəyişikliklər edilə bilər. Belə ki, hasilatı aşağı olan yataqları “Azneft” İB-dən ayıraraq aşağı hasilatlı yataqlar (“Köhnə və marjinal”) ilə böyük və gəlirli yataqlar (“Yeni Azneft”) kimi iki ayrıca biznes vahidinin qurulması məqsəduyğundur. Bunun sayəsində hər bir vahidin ayrıca mənfəət və zərər hesabının, əməliyyat modelinin və şəffaf fəaliyyətinin olması təmin edilə, onlara özünəməxsus yanaşma göstərməklə yataqlardan mümkün maksimum dəyərin əldə edilməsinə səy göstərilə bilər.

Bütünlükdə yataqları şərti olaraq 3 əlamət üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: hasilat, rentabellik və işçi sayı. Yataqları hasilatın və rentabelliğin yüksək və ya aşağı olmasına görə matris üzərində yerləşdirmək mümkündür. Buna bənzər bir yanaşma ilə “Azneft” İB-nin yataqlarında hər bir yataq qrupu üzrə müvafiq tədbirləri həyata keçirərək qruplaşdırılmasının matrisini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 1).

Tədqiqat göstərir ki, rentabelli yataqların “Yeni Azneft”-in nəzdində saxlanılması və hasilatın artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi həmin yataqların göstəricilərinin daha da yaxşılaşmasına

səbəb ola bilər. Marjinal yataqların idarə edilməsi üzrə isə təcrübəli şirkətlərlə xidmət sazişləri vasitəsilə əməkdaşlıq edilməsi məqsəduyğun olardı.

Şəkil 1. "Azneft" İB-nin yataqlarının kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılması matrisi

Mənbə: Matris müəllif tərəfindən SOCAR-ın Davamlı İnkişaf hesabatları əsasında işlənmişdir.

Məlum olduğu kimi, SOCAR-ın neft yataqları əsasən işlənmənin son mərhələsindədir. Yeni resurslar əlavə olunmadığı təqdirdə, hazırda istismarda olan yataqlardan gözlənilən neft hasilatı növbəti illərdə azalacaqdır. Aparılan araşdırmaların nəticəsindən belə qənaətə gələ bilərik ki, istismarda olan və təsdiqlənmiş layihələrdən ölkə üzrə qaz hasilatında da yaxın illərdən etibarən azalma gözlənilir.

Fəslin sonuncu paragrafında SOCAR-ın Korporativ Strategiyasını təklif edərkən, onun konseptual quruluşuna xüsusi diqqət yetirilməsini düşünürük. Bunun üçün müvafiq strateji iyerarxiya tərtib edilməsinə ehtiyac vardır. Korporativ Strategiya çərçivəsində 8 strateji məqsəd və bu məqsədlər daxilində 19 prioritet müəyyənləşdirilə bilər.

Fikrimizcə, respublikada ən yüksək idarəetmə strukturlarında yanacaq-enerji kompleksinin yaxın gələcəkdə inkişafı ilə bağlı hazırlanmış proqramlara əsaslanaraq neft-qaz sənayesinin strateji inkişafının prioritetlərini cədvəl formasında göstərə bilərik (Cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin strateji inkişafının başlıca prioritetləri

Əsas strateji məqsədlər	Başlıca prioritetlərin təsnifatı
Geoloji-kəşfiyyat və hasilatın artırılması vasitəsilə karbohidrogenlərin monetizasiyası və Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yeni neft və qaz layihələri çərçivəsində əlavə hasilat həcmələrini təmin etmək; ▪ Uzun müddət istismar olunan yataqlarda hasilatın sabit saxlanması iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək şərti ilə nail olmaq; ▪ Əməliyyat səmərəliliyini artırmaq və operatorluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.
Karbohidrogenlərin nəqli və marketinqi üzrə gəlirliliyinin artırılması	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Karbohidrogenlərin nəqli üzrə əməliyyat səmərəliliyini artırmaq və operatorluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək; ▪ Beynəlxalq boru kəmərlərinin gücündən istifadənin maksimallaşdırılması və tranzit daşımada əldə olunan gəlirlərin artırılması; ▪ Treydinq əməliyyatlarını genişləndirmək və gəlirliliyi artırmaq.
Neft-qaz emalı və kimya sənayesi üzrə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yüksək keyfiyyətli neft emalı məhsullarına ölkədaxili tələbatı təmin etmək; ▪ Kimya sənayesi üzrə aktivlərin səmərəliliyini və gəlirliliyini artırmaq; ▪ Emal və kimya müəssisələrinin fəaliyyətində inteqrasiya və əməliyyat mükəmməlliyini gücləndirmək.
Rəqəmsallaşmanın dəyər zənciri seqmentləri üzrə tətbiq edilməsi və innovasiya fəaliyyətinə dəstək verilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Fəaliyyətin bütün sahələrində rəqəmsal transformasiyaya və innovativ texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq; ▪ Böyümə potensialı yüksək olan və sabit maliyyə gəlirləri təmin edəcək innovasiyalar (startaplar) üzrə mövqe əldə edərək inkişaf etmək.
Yeni enerji mənbələrinə keçid üzrə fəaliyyətin təşkili və inkişaf etdirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Enerji keçidinin reallaşması ssenariləri zəmnində biznesin dayanıqlılığını təmin etmək; ▪ Yeni enerji növlərinin inkişafı vasitəsilə enerji təhlükəsizliyinə töhvə vermək;

Yerli, regional və beynəlxalq bazarlarda kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi və biznes portfelinin optimallaşdırılması	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dəyər zənciri boyu ümumi gəlirliliyin artırılmasına nail olmaq üçün yerli, regional və beynəlxalq bazarlarda neft-qaz xidmətləri biznesi, pərakəndə yanacaq satışı, qaz paylama, treyding və s. üzrə kommersiya səmərəliliyini artırmaq; ▪ Biznes portfelin optimallaşdırılması və maliyyə ehtiyaclarının təmini məqsədilə gələcək böyümə potensialı az olan və yaxud yüksək satış qiymətinə malik biznes sahələrindən çıxma potensialını mütəmadi dəyərləndirmək.
Əməliyyatların bütövlüyünün və mükəmməlliyin gücləndirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dəyər zənciri seqmentləri üzrə fəaliyyətlərdə əməliyyatların mükəmməlliyinə nail olmaq; ▪ Portfel aktivləri arasında bütövlüyü və sinerji imkanlarını təmin etmək.
İnsan kapitalının inkişafı, sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi və ətraf mühit sahələrində fəaliyyətin gücləndirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Təlim və inkişaf, təqaüd proqramları, sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyət üzrə öhdəlikləri və tədbirləri dayanıqlı tərzdə yerinə yetirmək; ▪ Ətraf mühitin gələcək nəsillər qorunmasında qabaqcıl təşkilata çevrilmək.

Mənbə: Cədvəl SOCAR-ın 2015-2022-ci illər üzrə Davamlı inkişaf hesabatlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən strateji hədəflər və onların prioritetləri uzunmüddətli dövr üçün təsnifləşdirilmişdir.

Neft-qaz şirkətlərinin uzunmüddətli strateji addımlarını aşağıdakı 3 əsas istiqamət üzrə həyata keçirilməsi əhəmiyyətli hesab edilə bilər: 1) resursların monetizasiyasının sürətləndirilməsi; 2) portfelin yenidən formalaşdırılması; 3) portfelin əhatə dairəsinin ənənəvi karbohidrogenlərdən yeni enerji resurslarına doğru genişləndirilməsi;

NƏTİCƏ

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafının əsas istiqamətlərinin kompleks şəkildə tədqiqi elmi cəhətdən əsaslandırılmış aşağıdakı nəticələrin alınmasına, təklif və tövsiyələrin hazırlanmasına imkan yaratmışdır:

1. İqtisadi tərəqqinin təmin olunması üçün tədbirlər kompleksi və müvafiq fəaliyyət strategiyasına, qlobal iqtisadi inkişafın mahiyyəti və

onu şərtləndirən amillərə nəzəri-metodoloji baxışlar nəzərdən keçirilmiş, neft-qaz sənayesinin inkişafının mühüm nəzəri modelləri və onları fərqləndirən xüsusiyyətlər araşdırılaraq qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya neft-qaz sənayesinin inkişafında rolu müəyyənlanmış, müasir qloballaşmanın və iqtisadi inkişafın əsas xarakterik xüsusiyyətləri işlənilmişdir.

2. Azərbaycanın neft-qaz sənayesini, eləcə də bu sahədə beynəlxalq əlaqələrini təhlil edərkən aşağıdakı iqtisadi inkişaf amilləri nəzərə alınmışdır: dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesi; dünyada enerji istehlakının daimi artımı; dünya əhalisinin sürətli artımı; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə enerji istehlakının aktiv artımı, inkişaf etmiş ölkələrdə enerjidən istifadənin səmərəliliyinin artması səbəbindən gələcəkdə azalması; qeyri-ənənəvi karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı texnologiyalarının tədricən inkişafı; enerji qiymətlərinin qeyri-sabitliyi; enerji daşıyıcılarından istifadə üçün ekoloji tələblərin artırılması.

3. Neft-qaz hasilatından gəlirlərin ölkənin qeyri neft-qaz sahəsinə təsirinin riyazi-statistik model əsasında qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün qarşıda duran strateji məqsəd neft-qaz amili hesabına qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdir. Tərəfimizdən aparılan ekonometrik təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki:

- Məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin 1% artması, qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcmnin hər il orta hesabla 0,69% artmasına;
- Qeyri-neft sektorunda investisiyaların həcmnin 1% artması, əsas fondların həcmnin hər il orta hesabla 0,57% artmasına;
- Məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin 1% artması, insan inkişaf indeksinin hər il orta hesabla 2,67% artmasına imkan verə bilər.

4. Yeni iqtisadi şəraitdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin dünya enerji resursları bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün təkliflər hazırlanmış, neft-qaz sənayesinin idarə olunması istiqamətlərini, strateji məqsəd və mexanizmlərin təsnifatını özündə əks etdirən, məzmunu ilə fərqlənən, prinsipal sxemlər verilmişdir.

5. Neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməklə Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun qorunub saxlanılmasına və neft-qaz amili hesabına ölkənin iqtisadi inkişafının davamlılığına öz tövəsinə verə bilər. Bununla əlaqədar neft-qaz sektorunun dünya enerji bazarında səmərəliyinin artırılması məqsədilə prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

6. Hesab edilir ki, neftqazçıxarma sənayesinə aid edilən müəssisələrin inkişafının təmin edilməsi mexanizmi, global informasiya mühitinə söykənməli və müasir rəqəmsallaşma bütün idarə edən və idarə olunan sistemlərdə geniş istifadə edilməlidir. Fikrimizcə, rəqəmsallaşma kəşfiyyatdan tutmuş neft və qazın satışmadək olan bütün həlqələrdə öz əksini tapmalıdır. Bu məqsədlə işdə həmin mexanizmin prinsipal sxemləri təklif edilmişdir.

7. SOCAR-ın rəqəmsallaşma konsepsiyası yaxın gələcəkdə neftvermə əmsalının yüksəldilməsinə, yeniliyin qəbulu və əməliyyat modelinin dəyişməsi çərçivəsində SOCAR tərəfindən apstrim fəaliyyət sahəsini müasirləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Nəticə olaraq SOCAR qabaqcıl rəqəmsal Milli Neft Şirkəti olaraq, Rəqəmsal Texnologiyalara və analitik düşüncəyə əsaslanan yüksək səviyyəli modern və dayanıqlı bir şirkətə çevrilə və bununla da ölkədə sənayenin rəqəmsallaşmasına dəstəyini verə bilər.

8. Fikrimizcə, “Azneft” İB-nin daha böyük və gəlirli yataqlarında (“Yeni Azneft”) hasilat səviyyəsinin saxlanılması üçün yataqların yenidən işlənməsi və hasilatın mükəmməlləşdirilməsi üçün tədbirləri iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Birinci kateqoriyaya səmərəli quyu idarəedilməsi kimi üsullarla hasilatın artırılması, neftçıxarma əmsalının yaxşılaşdırılması və istismarda olan yataqların kəşfiyyat potensialının üzə çıxarılması tədbirlərini, ikinci kateqoriyaya isə geoloji tədbirlərin faydalılığının artırılması və hasilat səmərəliyinin saxlanılması kimi tədbirləri şamil etmək olar.

9. Hesab edirik ki, SOCAR həm birbaşa əməliyyatçı olduğu yataqlarda həm də birgə əməliyyatçı modelinin imkanlarından istifadə edərək bacarıqlarını təkmilləşdirəcək və gələcək layihələr üçün operator rolunu müxtəlif seçimlərdən istifadə edərək artıracaqdır. SOCAR üçün Şərqi Avropa, Xəzər, Yaxın Şərq və Şimali Afrika

ölkələri apstrimdə uzunmüddətli genişlənmə üçün alternativ ola bilərlər. Nəticədə, SOCAR-ın apstrim fəaliyyət sahəsi üzrə gələcəkdə əsas fokusu Azərbaycan olmalıdır, bununla yanaşı beynəlxalq bazarlara çıxış da nəzərdən keçirilməlidir. Bunun üçün SOCAR istismarda olan yataqlarda operator olmayan səhmdar kimi başlaya bilər. Daha sonra, uzunmüddətli dövrdə SOCAR tədricən istismarda olan yataqların yenidən işlənməsi bacarıqlarının və digər xüsusi bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə operator da olmağı nəzərdən keçirə bilər.

10. Apardığımız araşdırmalar bir daha sübut edir ki, neft və qazın nəqli ilə əlaqədar Azərbaycan dövlətinin müəyyənləşdirdiyi strateji hədəflərin həyata keçirilməsi, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə öz töhvəsini verəcək.

11. SOCAR-ın 2030-cu ilə kimi inkişafının formalaşdırılması üçün apstrim və midstrim fəaliyyət sahələri üzrə bazar konteksti və cari vəziyyəti nəzərə alaraq təhlillər aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Ehtiyatların axtarış və kəşfiyyatını, həmçinin maliyyələşdirilməsini sürətləndirmək;
- Daxili apstrim əməliyyatlarında səmərəli operatorluq modelini tətbiq etmək;
- SOCAR-ın apstrim operatorluq imkanlarını və rolunu genişləndirmək;
- Uzun müddətli seçim əsasında regional və mümkün olduğu halda dünya bazarlarına çıxışı sınaqdan keçirmək;
- Rəqəmsallaşma prosesini bütün qruplarda gücləndirmək;
- Midstrim əməliyyat səmərəliliyini artırmaq;
- Midstrim aktivlərinin uzun dövrdə maliyyələşdirmə mexanizmləri vasitəsilə monetizasiyasını təmin etmək;
- Korporativ idarəetmə sisteminin təkmillədirilməsi;
- Təşkilati strukturu qabaqcıl təcrübələrə əsasən optimallaşdırmaq.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin nəşr etdirdiyi aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Гусейнов А.Г., Гусейнов Э.А., Пути совершенствования инновационной деятельности нефтегазодобывающих предприятиях // SOCAR Proceedings Special Issue (Scopus), 2021, № 4, pg.1-7.

2. Huseynov A., Samusevych Y., Huseynov E., Innovative development of oil & gas industry: role of environmental taxation, // Journal Marketing and Management of Innovations (WOS), Ukraine, 2021, №4, pg.79-91.

3. Hüseynov E.A., Neft-qaz sənayesində innovasiyalı inkişaf meylləri, // Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment elmi-praktiki jurnal, Bakı, 2002, №1, s.70-76.

4. Гусейнов Э.А., Тагиев А.А., Экономический эффект прямых иностранных инвестиций в нефтегазовый сектор Азербайджана // SOCAR Proceedings Special Issue (SCOPUS), 2023, №1, с.6-11.

5. Hüseynov E.A., Qloballaşma şəraitində innovativ kadr siyasətində investisiyanın rolu // Azərbaycan Neft Təsərrüfatı Jurnalı, Bakı, 2023, №9, s.38-42.

6. Hüseynov E.A., Azərbaycanın “Neft-qaz strategiyası” və reallıqlar: Neft-qaz gəlirləri işğaldan azad olmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq işləri üçün təminatdır. // Az MİU , H.Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, 2023, s.441-444.

7. Huseynov E.A., Characteristics of modern globalization // XV international scientific and practical conference of young scientists and educators “Current problems and perspectives of the development of accounting, analysis and control in the globalization of the economy, Lutsk, Ukraine, 2023, pg.12-15

8. Huseynov E.A., Digitization in oil and gas companies in the industrial context // International scientific and practical conference “Modern management and socio-economic aspects of the development of the state, regions and subjects management in conditions of transformation public administration” , Odessa, Ukraine, 2023, pg.211-213.

9. Hüseynov E.A., Azərbaycanın neft-qaz sənayesində rəqəmsallaşmanın optimallaşdırılması istiqamətləri // Azərbaycan

Respublikası Hesablama Palatasının və Auditorlar Palatasının Birgə Təşkilatçılığı ilə keçirilən H.Əliyevin 100 illik yübleyinə həsr olunmuş “Dayanıqlı inkişaf. Hesabatlılıq, Şəffaflıq” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, Bakı, Azərbaycan, 2023, s.334-336.

10. Hüseynov E.A., Daxuli əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiqi aspektləri // ENECO elmi jurnalı, Enerji iqtisadiyyatı mərkəzinin xəbərləri, Bakı, 2023, №4, s.24-29.

11. Hüseynov E.A., Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafına yeni baxışlar // Azərbaycan Koperasiya Universiteti, Koperasiya elmi-praktik jurnal, Bakı, 2023, №4, s.173-181.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 fevral 2024-cü il tarixində saat 16⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED2.46 Birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi,93

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rəsmi internet saytında (www.aku.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.01.2024

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 44426 işarə

Tiraj: 100